

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:2. 2007

Tecknade serier som källmaterial för historisk forskning

Av Michael F. Scholz

Bildernas och bildmediernas betydelse är påtaglig. 1900-talet har i många avseenden varit massmediernas århundrade. Här finns ett material som historikerna hittills bara i liten utsträckning har använt. Veckotidningar, rundfunkprogramtidskrifter, reklam och mode, språktrender och andra så kallade biprodukter av folkets kulturliv ger inblick i människornas inre, i deras mentalitet. Det här materialet, som till stor del består av bilder, öppnar våra ögon och ger oss inblick i de föreställningsvärldar och värderingar som människorna hade i sin tid. Det hjälper till att bredda historieforskningen om vardagliga, sociala och kulturhistoriska aspekter

Nyligen pläderade Reine Rydén för en ökad användning av bilder som historisk källmaterial.¹ Den svenska diskussionen om hur man använder bilder som historiskt källmaterial är inte alls unik. Det 46:e tyska historikermötet förra året genomfördes under mottot "Geschichtsbilder" (historiebilder) och gav tillfälle att diskutera situationen och trender i bildmediernas användning inom det historiska fältet.² Historikernas nya syn på bilder har i tyska medier även beskrivits som en "visual turn".³

Mitt debattinlägg vill stimulera akademisk forskning om ett till synes bortglömt område som har med bilder att göra – tecknade serier.⁴ Serierna kan bli utgångspunkter för diskussioner om frågor som är aktuella i vår tid, men de utgör också ett utmärkt källmaterial för olika forskningsområden. För att kunna använda tecknade serier i pedagogisk verksamhet och för utställningsändamål behövs mer forskning, till exempel för att förbättra vår kännedom om seriernas tolkningsram.

För att diskutera hur man kan använda och studera serierna i kultur- och samhällsvetenskapliga sammanhang skall jag ta upp fyra problemkretsar: Den

1. Reine Rydén, "Hur skall vi använda bilder? Ett bidrag till diskussionen om bilder som historiskt källmaterial", *Historisk tidskrift* 126:3, 2006.

2. Portal till 46. Deutscher Historikertag : <<http://www.uni-konstanz.de/historikertag/index2.php?menu=startseite>> 12/10 2006.

3. "Bilder machen Geschichte", *Der Spiegel* 38/2006.

4. Grundtanken presenterades på Svenska historikermötet i Uppsala 2005.

tecknade seriens plats i medievärlden, aktuella trender i serieforskning, tillgång till och arkivering av tecknade serier, den tecknade serien som källa för humanistisk och samhällvetenskaplig forskning. Slutligen presenterar jag en modell för historisk serieanalys.

Den tecknade serien i medievärlden

Hur tecknade serier skall avgränsas är fortfarande omdiskuterat.⁵ I vårt sammanhang går det att definiera dem som en serie bilder i sekvens, vilka tillsammans berättar en historia. Om text förekommer interagerar den vanligen med bilden.⁶ På engelska heter tecknade serier *comic strips*. Begreppet uppstod i USA i slutet av 1800-talet, där den tecknade serien har sitt ursprung, och betyder egentligen roliga remsor. I början var de också enbart skämtsamma. De började som bilagor i söndagstidningarna och publicerades snart också i stripform i dagstidningar. Men bildberättelser förekom redan tidigare på 1800-talet. Seriernas närmaste föregångare var skämtbilder i europeiska veckotidningar. Som medium är serierna intimt förknippade med urbanisering, massproduktion, teknologisk utveckling, kommersiell underhållning och reklam. I USA såldes serierna till tidningar i hela landet genom de stora syndikaten. De hade stort inflytande på seriernas form, spridning och standardisering.⁷ Redan kring sekelskiftet publicerades *reprint*-utgåvor, de första Comic Books, som på 1930-talet fick sitt genombrott med egna nya historier. Dessa amerikanska seriemagasin riktade sig till en yngre, ofta manlig läsekrets. Efter andra världskriget uppstod en kritik mot tecknade serier. Faktum är att serietidningarna fylldes av allt våldsammare och allt mer realistiska skildringar av brott och fasor. Den allt större floran av kriminal- och skräckserier väckte hos många vuxna en oro som vid 1950-talets början växte till en omfattande så kallad moralisk panik. 1954 levererade bland andra den kände psykiatern Fredric Wertham med sin bok *Seduction of the innocent* en så effektiv kritik mot våldet i seriemagasinen att producenterna införde en särskild Comics Code.⁸ Den svenska kritiken levererades samma år av socialläkaren och psykiatern Nils Bejerot med boken *Barn, serier, samhälle*, där han pekade på seriehjältarnas övermänniskoideal, på den våldsromantik, de

5. Fredrik Strömberg, *Vad är tecknade serier? En begreppsanalys*, Malmö 2003.

6. Jfr Svenskt SerieArkiv/Svensk SerieHistoria, utg. av Seriefrämjandet, Åkarp 2003, s 4.

7. Rick Marschall, "A history of newspaper syndication", i Maurice Horn (red.), *The world encyclopedia of comics*, New York 1977, s. 719–725.

8. Amy Kiste Nyberg, *Seal of approval: the history of the comics code*, Jackson 1998; John A. Lent (red.), *Pulp demons: international dimensions of the postwar anti-comics campaign*, Madison 1999.

negativa kvinnoroller och den rasism som förekom i serievärlden.⁹ Mot seriebranschens själv censurerade *underground*-serierna, som koncentrerade sig på ämnen som sex, knark och politik. Bredvid musiken hade ungdomskulturen under dessa år sina starkaste yttringar i just serierna. På 1970-talet etablerades på den fransk-belgiska bokmarknaden så kallade seriealbum, som vände sig till en vuxen publik. Vid slutet av 1990-talet slog de japanska serierna (Manga) igenom i hela Europa, där de mötte ett stort intresse bland ungdomar av båda könen. På vilket sätt ett möte med den japanska kulturen påverkat europeiska barn och ungdomar utgör ett intressant forskningsområde i sig. Den tekniska utvecklingen har öppnat nya möjligheter. Exempelvis publiceras serier numera på CD-ROM, där läsaren själv kan animera utvalda rutor. Den stora förändringen för serieproduktion, spridning och konsumtion kom med den allmänna tillgängligheten till internet. Ett stort antal seriepublikationer produceras nuförtiden bara på webben.

Tecknade serier har stått i ett medialt utbyte med konst och litteratur och mer direkt med Pulp Magazines, film och TV. Påtagliga likheter finns mellan den tecknade serien och filmen. Medierna är ungefär jämgamla och har under hela 1900-talet levt i ett ofta intimt växelspel med varandra. Det gäller berättartekniska grepp, bildbeskrivningar, kameravinklar, åkningar, scenväxlingar, dialog och berättartempo. I sin undersökning om sambandet mellan serier och tidiga episodfilmer konstaterar serieexperten Maurice Horn en fortlöpande korsbefruktning.¹⁰

Historiskt har tecknade serier i Sverige haft en stor spridning och spelat en viktig roll.¹¹ Seriemediet blomstrade i veckopressen, där seriernas utrymme 1945 låg kring 10 procent. Spridningen av seriemagasin låg 1954, samma år som den stora antiseriekampanjen, på 37,5 miljoner. Även antalet serier i dagstidningar var anmärkningsvärt stort.¹²

Aktuella trender i serieforskning

Den tidiga serieforskningen grävde fram den tecknade seriens tradition för att i första hand förbättra mediets rykte i den allmänna diskursen. Tidigt var

9. Nils Bejerot, *Barn – Serier – Samhälle*, (Kulturfront 1954) Östervåla 1981, som pdf-fil på <<http://www.nilsbejerot.se/texter.htm>>.

10. Maurice Horn, "American comic strips and silent serials: a parallel", *International journal of comic art (IJOCA)*, Spring 2000, s. 85–89.

11. Fredrik Strömberg, *Swedish comics history*, Malmö 2003.

12. Jfr Bejerot 1981, Tabell 1: "Serieutrymmet i de dagliga stockholmstidningarna", s. 76; Tabell 3: "Serieutrymmet i 10 svenska veckotidningar", s. 78; Tabell 5: "Svenska seriemagasin 1954", s. 80.

ett mediearkeologiskt perspektiv med. Seriernas rötter undersöktes liksom kopplingar mellan den tecknade serien och Pulp Magazines eller TV/film. Forskningen om seriernas kommersialisering och deras koppling till reklam och kringprodukter har en längre tradition.¹³ Under 1990-talet har serieforskningen blivit akademisk och kommit fram till ett enhetligt tillvägagångssätt med en livlig teori- och metodiskussion.¹⁴ Perspektivet har förändrats från att bara studera serierna i USA och Europa till att betrakta dem som ett världsomspännande medium. I allt högre grad undersöks tecknade serier som kulturella yttringar.¹⁵ Ett speciellt intresse ägnas åt mediets tidiga historia.¹⁶ På internet erbjuds bredvid tusentals fansidor även mycket seriös information och forskning.¹⁷

I Sverige har Sture Hegerfors sedan slutet av 1960-talet spridit kunskap om seriemediet.¹⁸ En stor satsning på en seriös serieforskning kom 1981 med *En serie om serier* av Horst Schröder, som diskuterade den tecknade serien som litteratur och ställde den i sitt kulturella och mediala sammanhang.¹⁹ Litteraturvetaren Helena Magnusson har år 2005 presenterat den första svenska doktorsavhandlingen om tecknade serier.²⁰ Svenska historiker har hittills mycket sällan beaktat tecknade serier.²¹ Det är främst intresseorganisationen *Serieförbundet* och dess magasin *Bild & Bubbla* (1968–), som satsar på serieforskning.

13. Ian Gordon, *Comic strips and consumer culture*, Washington & London 1998.

14. En ledande roll spelar sedan 1999 *IJOCA – International journal of comic art*. Se t.ex. Mathew Lombard, "A framework for studying comic art", *IJOCA* 1:1, 1999, s. 17–32; Allen Ellis, "Comic art in scholarly writing: a citation guide", s.st., s. 33–41. Se även Anne Magnussen & Hans-Christian Christiansen (red.), *Comics & culture: analytical and theoretical approaches to comics*, Köpenhamn 2000.

15. M. Thomas Inge, *Comics as culture*, Jackson 1990.

16. Pascal Lefèvre (red.), *Forging a new medium: the comic strip in the nineteenth century*, Bryssel 1999.

17. Coconio Classics: <http://www.coconino-world.com/s_classics_v3/mng_classics.php>; Andy's Early Comics Archive: A History of Picture Stories: <<http://bugpowder.com/andy/>>.

18. Sture Hegerfors, *Serier och serietecknare*, Stockholm 1969; dens., *Sex och serier*, Stockholm 1970; dens., *Seriöst om serier*, Stockholm 1973.

19. Horst Schröder, *De första serierna: dagspresserier i USA från sekelskiftet till 30-talet och Framtiden i serierator: science fiction-serier i USA, Frankrike och England*, En serie om serier 1–2, Stockholm 1981.

20. Helene Magnusson, *Berättande bilder: svenska tecknade serier för barn*, Stockholm 2005.

21. Ett undantag är Dick Harrison, *Det förflutna som den andre: medeltiden i de tecknade seriernas värld*, i Anna Sparrman, Ulrika Torell & Eva Åhrén Snickare (red.), *Visuella spår: bilder i kultur och samhällsanalys*, Lund 2003, s. 25–43.

Serietillgång och seriearkivering

Det finns stora mängder av tecknade serier världen över. För ett antal länder ger nationella seriekataloger en överblick över seriemagasin och album. Men serier finns också i dagstidningar och veckotidningar liksom på webben. Seriemarknaden har förändrats men det publiceras fortfarande miljontals serier varje år. I Frankrike och Belgien, men också i Portugal, har man från offentligt håll satsat stort på tecknade serier som en del av kulturarvet eller som attraktion för turister. I USA, där det finns en annan tradition med privata museer och samlingar, har de stora universiteten tagit ett ansvar för bevarandet och samlandet av den här delen av det amerikanska kulturarvet. Redan för 20 år sedan började man där mikrofilma de första seriemagasinen. På det här viset har serierna kommit in i forskningsbibliotek och stimulerat en omfattande och bred forskning kring serier.

En intressant samling med stor webbpresentation är Comic Art Collection från Michigan State University Libraries med 150 000 föremål. På nätet erbjuds ett intressant urval av seriematerial från 1800-talet samt några sviter comic books (*Real Heroes* och *True Comics*). Särskilt intressant är deras mediala dokumentationssystem samt katalogiseringskriterierna och sökmöjligheterna på webben. The Classified Index är under löpande konstruktion och omfattar rubriker som Creative Personnel of Comics, Works about Comics, Genres of Comics, Titles of Comics, Games in Comics, Animals in Comics, Libraries of Comics, Nationalities of Comics och Publishers of Comics.²²

I Sverige samlar en på webben uppdaterad seriekatalog uppgifter om serier i magasin och album.²³ På initiativ av Seriefrämjandet startades år 2003 projektet *Svenskt Seriearkiv/Svensk Seriehistoria*. Inom ramen för projektet insamlas systematiskt historiskt material kring serier och serieproduktionen, kring försäljning, distribution och konsumtion, samt därtill material om de serieintresserades rörelse och om seriemediets möten med andra medier, såsom hur seriemediet och dess formspråk används i reklam och konst.²⁴

Relativt många böcker med och om tecknade serier erbjuds på den svenska bokmarknaden.²⁵ Egmont serieförlag har sedan år 2000 publicerat nyttgävar

22. Michigan State University's Comic Art Collection: <<http://digital.lib.msu.edu/collections/index.cfm?CollectionID=2>>.

23. Anders Andersson (red.), *Seriekatalogen: serier i Sverige 1996/1997*, Stockholm 1996, uppdateras på webben: <<http://www.seriesam.com/guide/>>.

24. Svenskt seriearkiv/Svensk seriehistoria, utg. av Seriefrämjandet, Åkarp 2003.

25. Som introduktion till mediet, se <<http://bugpowder.com/andy/e.books-in-print.html>>.

av kompletta årgångar seriemagasin lämpade för forskning: Walt Disneys *Kalle Anka & C:o*, Rune Andréassons *Bamsebiblioteket*, Lee Falks *Fantomen*.

Den tecknade serien som källa för humanistisk och samhällvetenskaplig forskning

Tecknade serier återspeglar som andra delar av populärkulturen sin tid och förhåller sig till aktuella problem i samhället. Genom ett samspel mellan ord och bild förmedlar den tecknade serien komplexa kommunikationssituationer: från artighetsformer över sociala hierarkier fram till genusrelationer. De återspeglar levnadsomständigheter, samhällets syn på sexualitet, abort bland unga tjejer, ensamstående föräldrar, relationer inom familjen, samhällets kvinnosyn, synen på homosexualitet. Som bildkällor visar de design, arkitektur, mode, interiör och så vidare. Men de kan till och med ses som lingvistiska källor, speciellt för språksociologin och dialektforskningen.²⁶ Eftersom återspeglingen bara sker partiellt präglas serierna av samtida komponenter som en historiker kan undersöka som kvarlevor.

Med hjälp av serier kan man studera etnicitet och minoriteternas roll, historiska händelser och personer (t.ex. krig, ekonomiska och politiska kriser, politiska kampanjer, fiendebilder). När man till exempel studerar den svenska seriehistorien under andra världskriget konfronteras man i svenska veckotidningar i huvudsak med amerikanska serier. 1942/43 satsade det första svenska seriemagasinet *Veckans Serier*, som annars mest innehöll amerikanska serier, på "Karolinerna". Och i *Lektyr* kunde man 1944 läsa den direkt antityska serien "Bob Stantons Äventyr". Hur dessa serier har påverkat den svenska opinionen under och efter kriget utgör ett intressant forskningsfält.

Serierna fångar upp unikt nationella föreställningar och regional folklore. Den svenska serien före den internationella seriens genombrott på 1950-talet uppvisar till exempel en lång rad särdrag som beskriver svenska förhållanden långt mer än de uttrycker allmänt populärkulturella tendenser.²⁷

Genom att studera tecknade serier kan vi även få ett nytt perspektiv på genusrelationer. Seriernas värld återspeglar föreställningar om hur män och kvinnor samspekar i hemmet, vilka redskap som tillhör vem på jobbet, vem det är som förför i kärleken, hur de pratar, vilka ord de använder, hur de klär

26. Jfr Michael F. Scholz, "Comics: eine neue historische Quelle?", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 11, 1990, s. 1004–1010.

27. Se Lena Johannesson, "Yrkesserien: ett socialrealistiskt folkhemsskämt", i *Boken om serier*, Stockholm 1986, s. 70–77.

sig och så vidare.²⁸ En undersökning av internationella serier ur ett genusperspektiv kan visa oss generella, geografiska och historiska skillnader i hur kvinnor och män värderas och hur genusstereotyper förändras över tid.²⁹

Att bedriva historisk forskning bara med hjälp av serier torde förbli ett undantag. Det har dock givit intressanta resultat att undersöka den regionala diskussionen under *New Deal* (1933–1937) med hjälp av strippar i dagstidningar och att diskutera förändringar i den amerikanska ungdomskulturen respektive kulturella mönster under kalla kriget med Comic Books som utgångsmaterial.³⁰ I Mexiko har seriemediet spelat en viktig roll i utvecklingen av ett stabilt och demokratiskt statsväsen.³¹ För Östtyskland, där serierna följde klara riktlinjer i kommunistpartiets anda, visar serieforskningen vilka gränser partiets kontrollbehov mötte.³² Dessa exempel illustrerar att serier mycket väl kan ge insikter i områden som går över mediehistorieskrivning.

Analys av tecknade serier som källor för historieforskning – en modell

För en analys av tecknade serier kan man anlägga många olika slags perspektiv, till exempel sociologiska, psykologiska, ekonomiska, filosofiska, språkvetenskapliga, konstnärliga och estetiska. En semiotisk analys och en diskursanalys kan också vara givande för serieforskning, men det är forskningens syfte som styr valet av teori och metod.

Den tecknade serien har för det mesta karaktären av kvarleva. För tolkningen har historikern mycket att hämta från andra vetenskapsområden som litteraturvetenskap och konstvetenskap, från den senare särskilt metoder för

28. Trina Robbins, "Gender differences in comics", *Image & narrative: online magazine of the visual narrative* 4, 2002, <www.imageandnarrative.be/gender/trinarobbins.htm>; Sarah Brabant & Linda A. Mooney, "Sex role stereotyping in the Sunday comics: a twenty year update", <http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2294/is_n3-4_v37/ai_20119673>.

29. Se Anne Cooper-Chen, "The dominant trope: sex, violence, and hierarchy in Japanese comics for men", i Matthew P. McAllister, Edward H. Sewell, Jr. & Ian Gordon (red.), *Comics & Ideology*, New York 2001, s. 99–127.

30. E. D. Vrana, "Comic strips as propaganda: the New York deal experience", *Nature, society, and thought* 2:4, 1989, s. 403–419; William W. Savage Jr., *Comic books and America, 1945–1954*, Oklahoma 1990; Bradford W. Wright, *Comic books nation: the transformation of youth culture in America*, Baltimore 2001.

31. Anne Rubenstein, *Bad language, naked ladies, and other threats to the nation: a political history of comic books in Mexico*, Durham & London 1998.

32. Gerd Lettkemann & Michael F. Scholz, "Schuldig ist schließlich jeder..." *Comics in der DDR: die Geschichte eines ungeliebten Mediums 1945/49–1990*, Berlin 1994; Michael F. Scholz, "Feind-Bilder: zum Erziehungsauftrag der DDR-Comics, i Deutschland, deine Kinder", i Ute Benz & Wolfgang Benz (red.), *Zur Prägung von Feindbildern in Ost und West*, München 2001, s. 159–184.

bildanalys.³³ Min modell för en historisk serieanalys genomför yttre och inre källkritik på samma sätt som i andra historiesammanhang.³⁴

Identifikation: Traditionella serier kan delas in i tre huvudgrupper: skämtserier, äventyrsserier och komiska äventyrsserier. Serierna publiceras i olika mediabärare som dagsstrip/dagsserie, söndagssida, veckotidningsserie, serietidning/magasinserie, seriealbum, webbserie. Seriernas mediabärare utgör ett intressant källmaterial i sig och ger mycket information om serierna och deras läsare. Frågan om äkthet ger svar på om vi har en originalpublikation framför oss eller om den är en förändrad (t.ex. beskuren, översatt) variant. Upplagan respektive spridningen är viktiga uppgifter för att kunna bedöma seriernas värde som källor för vardagshistorien.

Avsändaren: Bakom tillkomsten av varje serie ligger ett arbetslag bestående av en eller flera manusförfattare och tecknare. Tillsammans med ägarna till det företag (syndikat, förlag) som säljer/distribuerar serien står de för avsändaren. Här undersöks konventioner och förväntningar, rutiner som strukturerar seriernas produktion och distribution, men också hur lönsamhet och profit påverkar seriernas utformning. Har avsändaren kunskapsförmedlande ambitioner och vilka moraliska aspekter kan ha varit relevanta för seriens tillkomst?

Tillkomstsituation: Serieskaparna (text och bild) är påverkade av tidsandan. Seriernas utformning och innehåll står i direkta samband med annan masskultur, veckopress, TV-filmer, radio och böcker. Allt det här materialet sprider sig och befruktar sig ofta i form av licensierade produkter, stereotypa karaktärer, formella "plots" och så vidare.

Målgruppen: Är serien inriktad mot en specifik grupp läsare (män eller kvinnor, vuxna, ungdomar, barn, en speciell kulturkrets, ett land, invandrare, etniska minoriteter)? Svaret ges oftast redan av seriens distributionsform. Till detta kommer innehållet: Vilken grupp i samhället reagerar troligen positivt på de människor, miljöer och handlingar som framställs?

Syfte: Många tecknade serier tar upp moraliska aspekter och har kunskapsförmedlande ambitioner. Men i första hand gäller det att skapa ekonomisk vinst.

33. Peter Nusser, *Triviallitteratur*, Stuttgart 1991; Rydén 2006.

34. Min modell bygger på Mathew Lombard, "A framework for studying comic art", *IJOCA* 1:1, s. 17–32; Leonard Rifas, "Cold war comics", *International journal of comics* 2:1, 2000, s. 3–32, samt Elisabeth Nemert-Svedlund & Gunilla Rundblom, *Barnboken: svenska för dig som arbetar med barn*, Stockholm 1988.

Innehåll: Här ingår en analys av intrigens och av bildernas struktur och betydelser samt pratbubblertextens betydelser. Estetiska faktorer spelar en viktig roll. Inte allt "fungerar" i serier. För att kunna tolka bilderna behöver historikern använda sig av en traditionell bildanalys. Den kräver att även stilistik, form och struktur (t.ex. hur formen, färgen, linjerna har använts) undersöks. Viktigare än estetiska kategorier är att analysera bildernas innehållsliga aspekter. Mycket har historiker här att hämta från semiotikerna. Även för seriebilder gäller att det synliga först tillsammans med bildens innebörd ger mening.³⁵

Den här tolkningsakten börjar med att efterfråga den denotativa betydelsen: Vad är det som skildras? Vilken miljö är det som avbildas? När utspelas det som avbildas (tid på dygnet, årstid, nutid, historisk tid)? Vilken identitet har seriens aktörer (ålder, kön, nationalitet, utbildning, yrken, social bakgrund, personliga drag)? Hur gestaltas handlingen? Vad berättas? Hur är serien uppbyggd? Hur stort utrymme har bilder respektive text? Vilken betydelse har färgen? I vilken tradition står serien inom ramen för sin egen och andra mediers historia? Hur är språket? Är det sakligt, analyserande, övertalande, vitsigt eller känsloladdat? Är det talspråk, dialekt?

Därpå efterfrågas den konnotativa betydelsen: Vad i seriens handling har en positiv framtoning? Vilka idéer och ideologier presenteras? Vilka mönster för ett socialt beteende återspeglas? Ingår människorna i ett könsrollsmönster? Vilken världsåskådning propagerar serien? Vilka egenskaper hos människor och samhälle framhävs? Förmedlas någon särskild uppfattning/åskådning? Har serien skapat den?

Slutligen gäller det att sammanfatta på vilka frågor serieanalysen givit svar. Den tecknade serien är på grund av sin masskommunikativa funktion en reservoar för forskning som vi historiker knappt ännu börjat använda. Att studera tecknade serier som del av det vardagliga livet kan ge resultat som stor mängd av mer traditionella källmaterialtyper inte kan ge.

35. *Bildanalys: teorier, metoder, begrepp*, Stockholm 1985, s. 175–178. Se även Umberto Eco, "A reading of Steve Canyon", i *Comic Iconoclasm*, The Institute of Contemporary Arts, London 1987.